

GİBTÜ İslami İlimler Fakültesi Dergisi SIRAT
GIBTU Journal of Faculty of Islamic Sciences SIRAT
ISSN 2757-8631 | e-ISSN 2717-8064
Mayıs / May 2022, 3/1: 29-52

**Malay Dünyasında Dil Açısından Tefsir Çalışmalarının
Mahiyeti**

Eyyüp TUNCER

Arş. Gör., Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Research Ass., Gaziantep Islamic Science and Technology University,
Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafsir
Gaziantep, Turkey
kuranhadimi90@hotmail.com
orcid.org/0000-0003-1907-9065

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 29 Mart / March 2022
Kabul Tarihi / Accepted: 25 Nisan / April 2022
Yayın Tarihi / Published: 30 Mayıs / May 2022
Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Mayıs / May
Cilt-Sayı / Volume-Issue: 3/1
Sayfa: 29-52

Atıf / Citation: Tuncer, Eyyüp. “Malay Dünyasında Dil Açısından Tefsir Çalışmalarının Mahiyeti [The Characteristics of Tafsir Studies in Terms of Language in Malay World]” *Sirat* 3/1 (Mayıs/May 2022), 29-52.

İntihal Taraması / Plagiarism Detection: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal taramasından geçirildi. / This article has been reviewed by at least two referees checked for plagiarism.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License (CC BY NC ND)

Malay Dünyasında Dil Açısından Tefsir Çalışmalarının Mahiyeti

Öz

20. yüzyılda özellikle reformist bilgin ve aydınların “Kur’ân’a Dönüş” seferberliğini başlattıkları bilinen bir gerçektir. Mısır’da Muhammed Abduh (1849-1905) ve Reşîd Rızâ (1865-1935) ile özdeşleşen *el-Menâr* ekolü Endonezya başta olmak üzere Malay dünyası üzerinde büyük oranda etkili olmuştur. Gerek Mısır gerekse Suudi Arabistan hattındaki bu etkileşimlerin bir sonucu olarak Malay dünyasında, özellikle Endonezya’da, Kaum Muda olarak nitelendirilen bir zümre ortaya çıkmıştır. Reformist veya yenilikçi olarak tanımlanan bu zümreye göre İslam’ın temel kaynağı Kur’ân’dır ve dinî inanç bu esas üzerine inşa edilmelidir. Buna bağlı olarak herkes Kur’ân ile bizatihi kendisi muhatap olmalıdır, olabilmelidir. Bunun zorunlu bir neticesi olarak Arapça dışında ana dilde veya yerel dillerde tefsir çalışmalarının yapılması gerektiği düşüncesi varlığını iyice hissettirmiştir. Bu çalışmada Malay dünyasında hangi dillerle tefsir çalışmalarının yapıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra tefsir yazımında farklı bölgelerde ve farklı dillerle yapılan tefsir çalışmalarının dikkate alınması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Çalışmanın temel amacı, tefsirlerin muhtevası değildir. Bu bakımdan çalışma, hangi dillerle tefsir kitaplarının yapıldığına odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Malay Dünyasında Tefsir Çalışmaları, Nusantara, Endonezce, Malayca.

The Characteristics of Tafsir Studies in Terms of Language in Malay World

Abstract

It is a known fact that in the 20th century, especially reformist scholars and intellectuals launched the "Back to the Qur'an" movement. The al-Manar school, associated with Muhammad Abduh (1849-1905) and Rashid Rida (1865-1935) in Egypt, had a significant influence on the Malay world, particularly Indonesia. As a result of these interactions in both Egypt and Saudi Arabia, a class called Kaum Muda emerged in the Malay world, especially in Indonesia. The basic source of Islam, according to this reformist or innovative group, is the Qur'an, and religious belief should be built on this basis. Accordingly, everyone should deal with the Qur'an himself. As a result, the idea that tafsir studies should be conducted in one's native language or in a language other than Arabic gained traction. This study attempted to establish which languages tafsir studies were conducted in the Malay world. Furthermore, it has been stated that tafsir research conducted in various places and languages should be considered while composing tafsir. The study's primary goal is not to examine the content of tafsir. In this regard, the research focuses on the languages used to create tafsir books.

Keywords: Tafseer, Tafseer Studies in the Malay World, Nusantara, Indonesian Language, Malay Language.

Giriş

Malay dünyası ifadesiyle dinî ve siyasî açıdan iki farklı haritadan bahsetmek mümkündür. Malay dünyası, dinî harita açısından İslam'ın merkezde olduğu veya varlık gösterdiği Endonezya, Malezya, Singapur, Brunei ve Tayland'ın güney kısmı dâhil olmak üzere beş farklı ülkeden meydana gelmektedir. Siyasî harita açısından ise buna Filipinler, Papua Yeni Gine, Doğu Timor gibi ülkeler eklenmektedir.¹ Klasik dönemde Müslüman tarihçiler İslam'ın hâkim olduğu Güneydoğu Asya'da yer alan bölgeleri Cava adaları olarak nitelendirmişlerdir.² Günümüzde özellikle Endonezyalı düşünürler takımadaları anlamına gelen Nusantara kavramını özelde Endonezya'yı, genelde ise Malay dünyasını nitelendirmek üzere daha çok tercih etmektedirler.³ Çalışmamızda tefsir çalışmalarının mahiyeti inceleneceğinden Malay dünyası kavramı ile söz konusu beş ülke kastedilmektedir.

Malay dünyası kültür ve medeniyet açısından zengin bir bölgedir. Bu yönü ile çeşitli din ve etnik yapıları bünyesinde barındırmaktadır. Bölgedeki tefsir çalışmaları, söz konusu zenginlik ve çeşitlilik ekseninde zamanla ciddi bir gelişim göstermiştir. Farklı bölgelerde yerel dillerle ve çeşitli alfabe biçimleri ile yazılan tefsir çalışmalarının dikkate alınması tefsir tarihi yazımı açısından büyük bir önem arz etmektedir. Bu meyanda işbu çalışma, bir kültürün vazgeçilmez bir

---

¹ Krş. Hasani Ahmad Said, "Mengenal Tafsir Nusantara: Melacak Mata Rantai Tafsir Dari Indonesia, Malaysia, Thailand, Singapura Hingga Brunei Darussalam", *Fleksis* 16/2 (Ekim 2017), 205–231; Mustaffa Abdullah–Abdul Manan Syafii, "Khazanah Tafsir di Nusantara: Penelitian terhadap Tokoh dan Karyanya di Malaysia, Brunei Darussalam, Singapura dan Thailand", *Kontekstualita* 25/1 (2009), 31–46.

² Bk. Zekeriyya Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd* (Beirut: Dâru Sâdır, ts.), 29.

³ Bk. Susanto Zuhdi–Nursam (ed.), *Kamus Sejarah Indonesia* (Jakarta: Kementerian Pendidikan dan Kebudayaan, ts.), 1/95-96.

unsuru olan dil açısından Malay dünyasındaki tefsir çalışmalarının mahiyetini tespit etmeyi amaçlamaktadır.

1. Tefsir Çalışmalarında Kullanılan Diller

Malay dünyasında, özellikle Endonezya’da, birçok yerel dilin mevcut olduğu ve günümüzde birçoğunun hâlâ işlevselliğini koruduğu bilinmektedir. Bununla birlikte yok olmakla karşı karşıya gelen dillerin bulunduğu bilinen bir gerçektir. Buna rağmen yapılan çeşitli araştırmalarda farklı sonuçlar elde edilmiştir. Bu araştırmalardan birine göre Malezya’da 130 dil; Endonezya’da ise 640 dilin varlığı tespit edilmiştir.⁴

Malay dünyasında çeşitli dillerle tefsir çalışmaları yapılmıştır. Ancak her bir yerel dilde meâl veya tefsir çalışmalarının yapıldığını iddia etmek zor görünmektedir. Bu durum, bölgede yaşayan çeşitli kavimlerin demografik ve sosyo-kültürel vaziyetleri ile doğrudan ilişkilidir. Örneğin: Cavaca tefsir çalışmalarını Cavalıların nüfus ve nüfuz özelliklerinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Bununla birlikte bir dilin işlevselliği tefsir çalışmalarının mahiyetini doğrudan etkileyebilmektedir. Örneğin: Malayca veya Endonezce resmî dil olmaları yönüyle yerel dillerden ayrılmaktadır.

Bu başlık altında Malay dünyasında tefsir yazımında kullanılan diller tespit edilmeye çalışılacaktır. İlgili dillerle alakalı olarak örnek teşkil etmesi açısından sadece önemli ve meşhur eserlere yer verilecektir. Zira çalışmanın temel amacı, bir literatür taramasından ziyade tefsir çalışmalarında ön plana çıkan dilleri belirlemektir.

1.1. Malayca (Bahasa Melayu)

Takımadalarda kullanılan diller içerisinde Malaycanın konumu, yaygınlığı ve işlevselliği diğer dillerden tamamen farklıdır. Zira

---

⁴ Stephen A. Wurm (ed.), *Atlas of the World's Language in Danger of Disappearing* (Paris: UNESCO, 2001), 36.

Malayca klasik dönemden beri Nusantaralı halkların ortak dili (*lingua franca*) olarak bilinmektedir. Bu özelliği ile Malayca, dinî ve edebî metinlerin yazımında etkin bir şekilde kullanılmıştır.⁵

Açe Sultanlığı'nın önde gelen bilginleri arasında yer alan Hamza Fansûrî (öl. 999/1590[?]), önemli takipçisi Şemseddîn Sumatrânî (öl. 1040/1630), Nureddin Rânîrî (öl. 1068/1658), Abdür-rauf Sinkilî (öl. 1105/1693 [?]) eserlerini Malayca olarak yazmışlardır. Malayca edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynayan şahısların başında ise kuşkusuz ki Hamza Fansûrî gelmektedir. Fansûrî, tasavvuf ve edebiyatı birleştirerek ilk kez rubaîlerle düşünce ve neşvesini dile getirmiş; bu yönü ile Malaycanın ve Malay edebiyatının öncüsü olarak kabul edilmiştir.⁶

Klasik dönemde yazarı bilinmeyen bir fragmentten hareketle tefsir çalışmalarında Malaycanın kullanımını 16. yüzyıla kadar geri götürmek mümkündür.⁷ Kesin olan ise 17. yüzyılda Sinkilî'nin telif ettiği *Tercümânü'l-müstefid* isimli eserdir. Bu özelliği ile Sinkilî, Malay dünyasının ilk müfessiri; *Tercümânü'l-müstefid* ise Malay dünyasında yazılan ilk tam tefsir metnidir.⁸

---

⁵ Hanis Izrin Mohd Hassan vd., “Kegemilangan Bahasa Melayu sebagai Lingua Franca”, *Jurnal Kesidang* 2/1 (2017), 22–28; Moch Nur Ichwan, “Literatur Tafsir Qur'an Melayu-Jawi di Indonesia: Relasi Kuasa, Pergeresan dan Kematian”, *Visi Islam* 1/1 (2002), 22.

⁶ Klasik Malaycanın mahiyetini daha yakından görmek için bk. Eyyüp Tuncer, “Malay Dünyasının İlk Mutasavvıf Şairi Hamza Fansûrî'nin İkan Tunggal Şiiri Bağlamında Vahdet-i Vücûd Anlayışı”, *İslam Tetkikleri Dergisi* 11/1 (2021), 270–281.

⁷ Fragment kavramı ile günümüze ulaşan tefsir cüzleri ve parçaları kastedilmektedir. Bu çalışmaların mahiyeti hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Fragmentlerin yazarları bilinmemekte ve ne zaman yazıldıklarına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

⁸ Zaimul Asroor, “Tarjumân Al-Mustafid: Tafsir Lengkap Pertama”, *Ushuluna: Jurnal Ilmu Ushuluddin* 4/1 (2018), 99.

Sinkilî'den sonra yaklaşık üç asır boyunca Malayca ile yazılan herhangi bir tefsir kitabına rastlanmamıştır. Sadece 19. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen ve temelde bir fragmentten oluşan *Ferâizu'l-Kur'ân* adında bir tefsir çalışması tespit edilmiştir. Malay dünyasında 20. yüzyılın başında reformist ve yenilikçi başka bir ifade ile ictihat ve tecdit yanlısı hareketlerin ortaya çıkması ile tefsir ilmine ciddi bir temayül baş göstermiş; birçok âlim Malaycayla tefsir çalışmalarını ilk kez ortaya koymayı başarmıştır. Özellikle Endonezya'nın Minangkabau bölgesi bu dönemde söz konusu hareketin merkezi konumundaydı.⁹

Malayca günümüzde Malezya, Brunei Dârusselâm gibi ülkelerin resmi dilidir. Singapur, Malayca'yı resmi dil statüsünde kabul etmektedir. Ayrıca Tayland'ın Patani bölgesinde yaşayan Müslümanların ana dili Malaycadır. Dolayısıyla bu bölgelerde yapılan tefsir çalışmalarında kullanılan dil Malaycadır. Ayrıca buradaki müslümanların Malay ırkına mensup olduklarını belirtmemiz gerekmektedir. Buna bağlı olarak söz konusu ülkelerdeki tefsir çalışmaları model, muhteva vb. konularda birbirinden farklı olsa da ortak dil Malaycanın kullanımında birleşmektedirler.¹⁰

20. yüzyılda Saîd Kadehî'nin *Tefsîru nûri 'l-ihsan* isimli eseri ile başlattığı Malayca tefsir çalışmaları Şeyh Abdullah Basmeih'in *Tafsir Pimpinan al-Rahman*'ı ile önemli bir mesafe katetmiştir. Günümüzde Malayca tefsir çalışmaları bütün hızı ile devam etmektedir. Abdulhay Abduşşekûr'un *Tafsir Pedoman Muttaqin*'i son dönemlerde Malezya'da yazılan en önemli tefsir çalışması olarak görülmektedir.

---

⁹ Aldomi Putra, *Tafsir Al-Quran Minangkabau Epistemologi, Lokalitas dan Dialektika* (Cakarta: PTIQ Institut Jakarta, Doktora Tezi, 2020), 118.

¹⁰ Krş. Said, "Mengenal Tafsir Nusantara", 205–231; Ismail Yusoff, "Perkembangan Penulisan dan Terjemahan Kitab-kitab Tafsir di Malaysia", *Islâmiyyât* 16 (1995), 19–32.

1.2. Endonezce (Bahasa Indonesia)

Endonezce 1945 yılından beri Endonezya'nın resmi dilidir. Aslında Endonezce olarak isimlendirilen dilin kökeni Malaycaya dayanmaktadır. Endonezya'da 1954 senesinde ikinci kez düzenlenen Endonezce Kongresi'nde bu gerçek tekrar dile getirilmiş ve hatırlatılmıştır.¹¹

20. yüzyılın başında Endonezya'da dinî ve millî uyanış hareketleri başlamıştır. Endonezyalı öncü genç kuşak yaklaşık üç asır boyunca Hollandalıların sömürgesi altında kalan topraklarının özgürlüğe kavuşması için büyük bir mücadele seferberliğini başlatmışlardır. Ancak bölgede farklı dillerin kullanılması hem insanların birbiriyle anlaşmalarını güçlendirmekte hem de birlikte hareket etmenin önünde bir engel teşkil etmekteydi. Bunun üzerine 28 Ekim 1928 yılında kongreye katılmak üzere bir araya gelen Endonezyalı gençler tarihe Gençlik Yemini olarak geçen Sumpah Pemuda adında bir teahhütte bulunmuşlardır. Yemin ettikleri esaslardan biri de ortak dilin Endonezce (Bahasa Indonesia) olmasıydı. Böylelikle Malayca olarak kullanılan dil bu yeminle birlikte Endonezce olarak anılmaya başlanmıştır. Endonezce bağımsızlıkla birlikte Endonezya'nın resmî dili olma hüviyetini kazanmıştır.¹²

Gençlik Yemini'nden önce Hacı Abdulkerîm, Hacı Resûl, Mahmud Yunus gibi Minangkabaulu âlimlerin çeşitli tefsir çalışmalarını yaptıkları bilinmektedir. Bu süreçte henüz Endonezce adıyla nitelendirilen bir dil mevcut değildir. Dolayısıyla 20. yüzyılın başlarından 1928 yılına kadar Endonezya adaları içerisinde yazılan tefsir çalışmaları Malayca olarak nitelendirilirken bundan sonraki

---

¹¹ Bk. Keputusan Kongres Bahasa Indonesia Kedua, Kongres Bahasa Indonesia Kedua (1954), 6.

¹² Zuhdi – Nursam, *Kamus Sejarah Indonesia*, 1/295-299.

süreçte Endonezce tefsir başlığı ile peyderpey çeşitli tefsir eserleri telif edilmiştir.¹³

Endonezcenin 1928’de ortak dil kabul edilmesi; 1945’te ise resmî olarak ilan edilmesiyle birlikte günümüzde Endonezya adaları içerisinde kalan bölgelerde Malayca olarak yazılan bütün çalışmalar Endonezce tefsir literatürüne dâhil edilmiştir. Örneğin: Sinkilî’nin *Tercümânü’l-müstefid*’i Malayca ilk tefsir çalışması yanı sıra Endonezce ilk tefsir çalışması olarak nitelendirilmesinin temel nedeni, söz konusu ayırımdır. Bundan dolayı Sinkilî, “Endonezce tefsir çalışmalarının kahramanı ve öncüsü” olarak kabul edilmektedir.¹⁴

Bağımsızlık öncesi birkaç tefsir çalışması ile başlayan Endonezce tefsir çalışmaları bağımsızlık sonrasında nitelik ve nicelik açısından varlığını iyice hissettirmeye başlamış; zamanla çeşitlenerek zengin bir literatüre ulaşmıştır. Bu yüzyılı Endonezya tefsir tarihi açısından “tefsir yüzyılı” olarak nitelendirmemiz mümkündür. 21. yüzyılda demokrasi, eğitim vb. alanlarda önemli mesafeler kateden Endonezya’da tefsir çalışmaları zirveye ulaşmıştır. Böylelikle 20. yüzyılda belirginleşen içtimâî tefsir çalışmalarına tematik, edebî, kronolojik, ansiklopedik, pedagojik, bilimsel, fikhî, tasavvufî vb. birçok ekol ve halka eklenmiştir. Tespitlerimize göre Endonezya’da yapılan tefsir çalışmaları üç yüz civarındadır.¹⁵

Malay dünyasında tefsir çalışmalarının merkezi Endonezya’dır. İkinci sırada ise Malezya gelmektedir. Singapur, Brunei Dârusselâm, Tayland (Patani) gibi ülkelerdeki tefsir çalışmaları sayı bakımından sınırlı olup çeşitlilik açısından zengin değildir. Endonezya ise bunun tam aksine birçok farklı kültür ve medeniyeti bünyesinde barındırması;

---

¹³ Krş. Putra, *Tafsir Al-Quran*, 40.

¹⁴ Ismail Muhammad, “Analisis Isi Kitab Al-Qur'an Al-Karim wa Bihamişihî Turjuman Al-Mustafid”, *Al-Mu'ashirah* 16/1 (2019), 16.

¹⁵ Yazarın doktora tezi *Endonezya’da Tefsir Çalışmaları ve Tefsir Ekolleri* şeklindedir. Söz konusu verilerin kaynağı bu çalışmadır.

20. yüzyıldaki ictihat ve tecdit hareketlerinin merkezinde bulunmuş olması, nüfus olarak dünyanın en kalabalık Müslüman ülkesi olması gibi faktörlerden dolayı tefsir çalışmalarında belirgin bir fark ile öndedir.

1.3. Cavaca (Bahasa Jawa)

Cavaca, nüfus ve nüfuz açısından Endonezya'nın önemli bir halkasını oluşturan Cavalıların konuştuğu bir dildir.¹⁶ Gençlik Yemini'nde ortak dil olarak Endonezce ve Cavaca arasında bir tereddüt yaşanmış ancak yapısının daha kolay olması, Cavacaya göre halkı bütünleştirmeye daha elverişli olması, klasik dönemde daha önce böyle bir işlevi görmüş olması dikkate alınarak ortak dil olarak Endonezce seçilmiştir.¹⁷

Cavaca tefsir literatürünü *Kitab Kur'an* adındaki bir tefsir çalışması sayesinde 1858 yılına kadar geri götürmemiz mümkündür.¹⁸ Nitekim Hollandalı bilim insanı Eugenius Marius Uhlenbeck (öl. 2003) ve Endonezyalı Nur Ichwan, Cavaca nüshalar üzerinde yaptıkları araştırmacılar neticesinde Cavaca tefsir yazım tarihine ilişkin en somut tarih olarak 1858 yılını göstermektedirler.¹⁹ Nurtawab ise Ekmeleddin

---

¹⁶ 2010 verilerine göre Cavalılar 95,2 milyon gibi yüksek bir sayı ile ilk sırada yer almakta ve ülke nüfusunun %40,22'sini teşkil etmektedir. Bk. Akhsan Na'im – Tono Iriantono, *Kewarganegaraan, Suku Bangsa, Agama dan Bahasa Sehari-Hari Penduduk Indonesia: Hasil Sensus Penduduk 2010* (Jakarta: Badan Pusat Statistik, 2011), 15.

¹⁷ Aninditya Sri Nugraheni – Nisa Syuhda, "Pola Komunikasi Bahasa Melayu di Lingkungan Akademi", *Lingua* 15/2 (2019), 139–142.

¹⁸ Bk. Moch Nur Ichwan, "Negara, Kitab Suci, dan Politik: Terjemah Resmi al-Qur'an di Indonesia", *Sadur Sejarah Terjemahan di Indonesia dan Malaysia*, ed. Henri Chambert (Endonezya: Universitas Padjadjaran, 2009), 430; Islah Gusmian, *Dinamika Tafsir al-Qur'an Bahasa Jawa Abad 19-20 M* (Surakarta: Efude Press, 2015), 71.

¹⁹ Mahbub Ghozali, "Pandangan Dunia Jawa Dalam Tafsir Indonesia: Menusantarakan Penafsiran Klasik Dalam Tafsir Berbahasa Jawa", *Jurnal Islam Nusantara* 4/1 (2020), 49; Siti Mariatul Kiptiyah, *Warisan Islam Nusantara: Tafsir Al-Quran Carakan dan Narasi Reformisme* (Semarang: ELSA Press,

İhsanoğlu'nun Cavaca ilk tefsir eseri olarak 1960'lı yıllarda basılan *al-Ibriz*'i zikretmesini isabetli bir tespit olarak görmemekte ve buna gerekçe olarak *Kitab Kur'an*'ın 1858 yılındaki basımını göstermektedir.²⁰ *Kitab Kur'an*, yazarı bilinmediğinden dolayı anonim tefsir kitapları arasında zikredilmektedir. Bununla birlikte dil, muhteva, üslup ve model açısından incelediğinde saray ortamında telif edildiği tahmin edilmektedir.²¹

Bu süreçten sonra Cavaca birkaç tefsir çalışması yapılmıştır. Bunlar içerisinde en önemli olanı ilk kez Arap pegon ile yazılan *Feyzu'r-Râhmân* isimli eserdir.²² Müellifi Sâlih Dârât'tır. Bağımsızlık sonrası Cavaca tefsir çalışmaları Endonezce kadar etkili ve belirgin olmasa da gerek *pondok pesantren* çevreleri gerekse aydınlar tarafından sürdürüldüğü görülmektedir.²³

2020), 38; Irfan Nurtawab, "Taqlid Tuallif Kutub al-Tafsir al-Malayuwiyyah wa al-Jawiyah wa al-Sundawiyah", *Studia Islamika* 12/3 (2005), 546; Ichwan, "Negara", 430.

²⁰ Nurtawab, "Taqlid Tuallif Kutub", 549.

²¹ Kiptiyah, *Warisan Islam Nusantara*, 39; Gusmian, *Dinamika Tafsir*, 71; Nurtawab, "Taqlid Tuallif Kutub", 546.

²² "Arap pegon" daha doğru yazılışı ile "Arab pegon" Malayca, Cavaca başta olmak üzere bölgede konuşulan dillerin Arap alfabesine uyarlanmış şeklidir. Buna "Cava alfabesi" de denilmektedir. Bk. Ahmad Baidowi (ed.), *Tafsir Al-Qur'an di Nusantara* (Ladang Kata: Bantul, 2020), 105–106.

²³ Malay dünyasında özellikle Endonezya'da klasik eğitim kurumları için farklı isimler kullanılmakla birlikte en yaygın olanı "pesantren"dir. Son dönemlerde ise klasik dinî kurumları modern eğitim kurumlarından ayırt etmek üzere daha çok "pondok pesantren" ifadesi tercih edilmektedir. Bu kurumları, "İslami yatılı okullar veya medreseler" olarak tarif etmemiz de mümkündür. Buradaki hocalara "kiai"; öğrencilere ise "santri" denilmektedir. Bk. Zuhdi – Nursam, *Kamus Sejarah Indonesia*, 1/220; İsmail Hakkı Göksoy, "Pesantren", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34-250-251.

1.4. Sundaca (Bahasa Sunda)

Sundalılar, Endonezya’da nüfus açısından Cavahlılardan sonra ikinci sırada yer alan etnik bir yapıdır.²⁴ Buna bağlı olarak farklı zaman dilimlerinde çeşitli Sundaca tefsir çalışmalarının varlığına rastlamak mümkündür.²⁵ Sundaca tefsir çalışmaları Hacı Hasan Mustafa’nın (1852-1930) 1921-1922 yılında telif ettiği *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm* isimli eseri ile başlamaktadır. Bununla birlikte Suncaca tefsir çalışmaları denildiğinde otorite olarak kabul edilen kişi Kiai Ahmed Senûsî’dir (1889-1950). Senûsî’nin, *Ravzatu’l-irfân fi ma’rifeti’l-Kur’ân* adlı eseri ile Sundaca tefsir literatürüne önemli bir eser kazandırdığı kabul edilmektedir.²⁶

Bağımsızlık sonrası ise Muhammed Emîn Hâşim’in *Ayat Suci Lenyepaneun*’ı Sundaca tefsir çalışmaları içerisinde bir şaheser olarak görülmektedir.²⁷ Nitekim *Ayat Suci Lenyepaneun* Sunda dili ile yazılan ve tamamlanan ilk tefsir çalışmasıdır. Her bir cildi 300-500 sayfa civarında olup toplam otuz ciltten oluşmaktadır. Tahlilî bir yöntemle sahip olan eser, içtimâî tefsir grubuna dâhil edilmektedir.²⁸

---

²⁴ 2010 verilerine göre Cavahlılardan sonra ikinci sırada 36,7 milyon nüfusuyla Sundalılar gelmektedir. Bu da yüzdelik olarak Endonezya’nın %15,5’ini oluşturdukları anlamına gelmektedir. Bk. Na’im - Iriantono, *Hasil Sensus Penduduk 2010*, 15.

²⁵ Birçok lehçeye sahip olan Sundacanın günlük hayattaki kullanım oranı ise %15,14’tür; Cavaca ve Endonezceden sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Bk. Na’im - Iriantono, *Hasil Sensus Penduduk 2010*, 47.

²⁶ Jajang A. Rohmana, “Terjemah Puitis Al-Qur’an di Jawa Barat Terjemah Al-Qur’an Berbentuk Puisi Guguritan dan Pupujian Sunda”, *Suhuf* 8/2 (2015), 180–182; Jajang A. Rohmana, “Warisan Islam Lokal untuk Peradaban Islam Nusantara: Kontribusi Penafsiran al-Qur’ân di Tatar Sund”, *Refleksi* 14/1 (2015), 118–120.

²⁷ Krş. Muhammad Khoirul Anwar, *Khazanah Mufasir Nusantara* (Jakarta: PTIQ, 2020), 104–105; Ajip Rosidi (ed.), *Apa Siapa Orang Sunda* (Bandung: PT Kiblat Buku Utama, 2003), 180.

²⁸ Bk. Anwar, *Khazanah Mufasir Nusantara*, 109.

1.5. Maduraca (Bahasa Madura)

Maduraca, Maduralıların konuştuğu bir dildir. Nüfus açısından Endonezya'nın %3,03'ünü oluşturan Maduralılar beşinci sırada yer almaktadırlar.²⁹ En eski Maduraca tefsir çalışması olan *Tefsîru sûreti 'l-Meâric* isimli fragmentin 16. veya 17. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir.³⁰ 20. yüzyılda ise Sundaca tefsir çalışmaları Kiai Şeyh Halîl Bangkalan'ın *al-Quran Terjemah Bahasa Madura* (1902-1903) isimli eseri ile başlamaktadır. Kiai Muzhar Temîm'in (1916-2000) *Nûru 'l-Hüdâ'sı* Sundaca önemli tefsir çalışmaları arasında gösterilmektedir.³¹ Maduraca tefsir çalışmalarında Endonezce, Cavaca vb. bölgede yaygın olan diğer diller gibi ciddi bir literatür oluşmamaktadır.³²

1.6. Bugisce (Bahasa Bugis)

Endonezya'nın %2,69'unu oluşturan Bugisliler kendi kavimlerine nispetle Bugisceyi konuşmaktadırlar.³³ Bugisce tefsir çalışmaları Endonezce, Sundaca, Cavaca, Maduraca vb. diğer dillere nispeten oldukça geç bir tarihte başlamıştır. Bugisli Şeyh Muhammed As'ad (öl. 1952) Bugisce ilk tefsir çalışmasını yapan kişi olarak kayıtlara geçmiştir. Onun tesis ettiği As'adiyye medresesinde yetişen önemli isimler Bugisce tefsir çalışmalarını bir üst merhaleye taşımaya başaramamışlardır. Bu isimler arasında Dâvûd İsmâîl, Yûnus Martan,

---

²⁹ Na'im - Iriantono, *Hasil Sensus Penduduk 2010*, 9.

³⁰ Cholid Ma'arif, "Kajian Al-Quran di Indonesia Telaah Histores", *QOF* 1/2 (Temmuz 2017), 123.

³¹ Bk. Ahmad Zaidanil Kamil – Fawaidur Ramdhani, "Tafsir Al-Qur'an Bahasa Madura: Kajian atas Tafsir Alqur'anul Karim Nurul Huda Karya Mudhar Tamim", *Suhuf* 12/2 (2019), 251–280.

³² Ulfatun Hasanah, "Tafsir al-Qur'an di Madura: Periodisasi, Metodologi dan Ideologi", *Anil Islam* 12/1 (2019), 8–9.

³³ Na'im - Iriantono, *Hasil Sensus Penduduk 2010*, 9.

Hamza Beyzâvî, Abdulmelik Muhammed gibi büyük bilginler yer almaktadır.³⁴

1.7. Açece (Bahasa Aceh)

Açe, Müslümanların bölgede kurdukları ilk güçlü ve en uzun süreli yönetim olan Açe Dârusselâm Sultanlığı'na ev sahipliği yapmakla bilinmektedir. Bölge oldukça stratejik bir konumda yer almaktadır. Ortadoğu'ya açılan bir kapı olmasından ötürü "Mekke Kapısı" olarak nitelendirilmiştir. Açe Dârusselâm'da özellikle klasik dönemde büyük âlimler yetişmiş ve İslam'a önemli hizmetler yapılmıştır.³⁵ Ancak tefsir literatürü açısından Açecenin etkili olduğunu iddia etmek zor görünmektedir. Bunun sosyo-kültürel nedenleri vardır. Nitekim yaklaşık dört milyon nüfusları ile Açeliler demografik yapı açısından Endonezya'nın sadece %1,7'sini oluşturmaktadırlar.³⁶

Açece tefsir çalışmaları içerisinde en önemli eser olarak *Al-Qur'an Al-Karim dan Terjemah Bebas Bersajak dalam Bahasa Aceh* gösterilmektedir. Söz konusu eser Kur'ân'ın tam bir çeviri çalışmasıdır ve baştan sona şiirsel bir tarzda tercüme yapılmıştır.³⁷ Bununla birlikte beş farklı yazardan oluşan bir komisyonun hazırladığı *Tafsir Pase* isimli çalışmanın son dönemlerde Açece yazılan en özgün tefsir

---

³⁴ Muhammad Yusuf, "Bahasa Bugis dan Penulisan Tafsir di Sulawesi Selatan", *Al-Ulum* 12/1 (2012), 92-93; Fadhil Nur, "Vernakularisasi Al-Quran di Tatar Bugis: Analisis Penafsiran AGH. Hamzah Manguluang dan AGH. Abd. Muin Yusuf terhadap Surah al-Maun", *Rausyan Fikr* 14/2 (2018), 363.

³⁵ M. Yahya Harun, *Kerajaan Islam Nusantara Abad XVI- XVI* (Yogyakarta: Kurnia Kalam Sejahtera, 1995), 20.

³⁶ Na'im - Iriantono, *Hasil Sensus Penduduk 2010*, 9.

³⁷ Bk. Mahjiddin Jusuf, *Al-Qur'an Al-Karim dan Terjemah Bebas Bersajak dalam Bahasa Aceh* (Banda Aceh: Pusat Penelitian dan Pengkajian Kebudayaan Islam, 1995), 1-976.

kaynağı olduğu belirtilmektedir. Eserin ismi takımadalarda kurulan ilk Müslüman sultanlık olan Pasai'den alınmıştır.³⁸

Tafsir Pase, hem metodoloji hem de muhteva açısından modern bir tefsir çalışması olarak gösterilmektedir. Yalın bir üsluba sahip olan eser ayrıca güncel toplumsal sorunlara temas etmesi ile dikkat çekmektedir. Eserde sûrelerin kimliğine, nüzul sebeplerine yer verilmekte ve her sûrenin özeti özel bir başlık altında sunulmaktadır. *Tafsir Pase*, tahlilî bir yöntemle sahiptir. Muhteva olarak ise ilmî-felsefî yönü ağır basmaktadır.³⁹

1.8. Balice (Bahasa Bali)

Endonezya'nın 1,67'sini oluşturan Balilerin konuştuğu Balice, Endonezce ve diğer yerel dillere nispeten günlük hayattaki kullanımı açısından dokuzuncu sırada yer almaktadır.⁴⁰ Baliler, Hinduizme bağlı bir toplum olarak bilinmektedir.⁴¹ Bu yüzden Balice tefsir çalışmaları yakın zamana kadar bulunmadığı kabul edilmekteydi. Ancak bir mühtedi olan Hacı Ahmed Iwan Darmawan'ın *Cakepan Suci Al-Qur'an Salinan Ring Basa Bali* isimli eseri ile Balice ilk tefsir çalışmasının yapıldığı tespit edilmiştir.⁴² Bununla birlikte Endonezya Din Bakanlığı'nın 2017 yılında *Al-Quran Terjemah Bahasa Bali* adında bir meâl-tefsir çalışması yaptığı bilinmektedir.

---

³⁸ Lukman Hakim, *Cae dalam Penafsiran: Studi Atas Syair Tafsir Pasè Dalam Surah Al-Fatihah Dan Al-Ikhlash* (Cakarta: Institut Perguruan Tinggi Ilmu Al-Qur'an (PTIQ), Skripsi, 2021), 14; Tamrin, "Paradigma Penafsiran Al-Qur'an Nusantara (Analisis Tafsir Aceh Tafsir Pase)", *Hunafa* 9/1 (2013), 137-138.

³⁹ Fauzi Saleh, "Mengungkap Keunikan Tafsir Aceh", *Jurnal Al-Ulum* 12/2 (2012), 386-387.

⁴⁰ Na'im - Iriantono, *Hasil Sensus Penduduk 2010*, 9.

⁴¹ Na'im - Iriantono, *Hasil Sensus Penduduk 2010*, 11.

⁴² Geniş bilgi için bk. Efri Arsyad Rizal, *Vernacularization Analysis Towards Cakepan Suci Al-Qur'an Salinan Ring Basa Bali* (Semarang: State Islamic University of Walisongo, Lisans Tezi, 2020), 36-51.

1.9. Gayoca (Bahasa Gayo)

Gayo kabilesi, Müslüman bir topluluktur. Genellikle Açe Eyaleti'nin orta kesiminde yaşamaktadırlar. Gayolaluların konuştuğu Gayo dili bölgelere göre farklılık arz etmekte; bu anlamda Gayoca çeşitli lehçelerden oluşmaktadır.⁴³ Gayoca tefsir literatürü sosyo-kültürel duruma bağlı olarak zengin değildir. Gayoca tefsir çalışmalarında en fazla dikkat çeken eser Abdurrahim Daudi'nin şiirsel tarzda Kur'ân'ın bazı pasajlarını tercüme ettiği *Tefsir Gayo* isimli eserdir.⁴⁴

1.10. Tayca (Bahasa Tai)

Tayland'da Patani bölgesinde yaşayan müslümanlar hem ana dilleri Malayca hem de Tayland'ın resmî dili Tayca ile çeşitli tefsir çalışmalarını ortaya koymuşlardır. Şeyhulislâm Üstaz Tuan Suwanasat'ın *al-Qur'an dan Pengertiannya dalam Bahasa Thai*'si; Barkat Seyam Wala: *al-Qur'an dan Pengertiannya*'sı; Marwan Sama'un: *al-Qur'an dan Pengertiannya*'sı; Nik Hasan bin Nik Mahmud: *al-Qur'an dan Pengertiannya dalam Bahasa Tai*'si gibi eserleri Tay diline kazandırılmış önemli tefsir çalışmalarıdır.⁴⁵

2. Diğer Diller

Malay dünyasının ve İslam âleminin en kalabalık ülkesi konumundaki Endonezya'da yerel dillerle çeşitli meâl-tefsir çalışmaları yapılmıştır. Söz konusu diller, Malay dünyasında konuşulan çeşitli dillerin önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak Endonezya Din Bakanlığı'nın yürüttüğü kapsamlı bir faaliyet neticesinde Kur'ân-ı Kerim birçok yerel dile tercüme/tefsir edilmiştir.

---

⁴³ Baihaqi vd., *Bahasa Gayo* (Cakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa Departemen Pedidikan dan Kebudayaan, 1981), 1.

⁴⁴ Baihaqi vd., *Bahasa Gayo*, 6.

⁴⁵ Bk. Rorsuedee Salaeh – Ishak Suliaman (ed.), " [Dr. Ismail Lutfi: Peranannya dalam Penulisan Tafsir Qur'an di Selatan Thailand]" (Universiti Malaya2011), 317.

Endonezya'nın söz konusu projeyi başlatmasının temel nedeni resmî dil hüviyetine sahip Endonezcenin herkesin ana dili olmamasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bölgede yaşayan ve farklı etnik yapılaraya sahip olan Endonezyalı vatandaşlara göre Endonezce ikinci dil konumundadır. Bu durum, onların Endonezce olarak telif edilen tefsir çalışmalarını anlamakta zorluk çektiklerini açıkça göstermektedir. Zira bağımsızlık öncesi Gençlik Yemini'nde ortak dil olarak Endonezcenin seçilmesi, bölgedeki bütün kavimlerin onu anladıkları ve konuştukları manasına gelmemektedir. Malaycadan Endonezceye evrilen dilin, daha çok âlimler, tüccarlar, talebeler, siyasetçiler vb. zümrelere hitap ettiği bilinmektedir.⁴⁶

Endonezya Din Bakanlığı bünyesinde bulunan Puslitbang Lektur, Khazanah Keagamaan, dan Manajemen Organisasi'nin (LKKMO) çeşitli zaman dilimlerinde sürdürdüğü projeler kapsamında Kur'ân'ın şu dillere tercüme edildiği tespit edilmiştir:

- a) *al-Qur'an dan Terjemahnya*, Sasak dili, (2012)
- b) *al-Qur'an dan Terjemahnya*, Makassar dili, (2012)
- c) *al-Qur'an dan Terjemahnya*, Kaili dili, (2012)
- d) *al-Qur'an dan Terjemahnya*, Minang dili, (2015)
- e) *al-Qur'an dan Terjemahnya*, Dayak dili, (2015)
- f) *al-Qur'an dan Terjemahnya*, Batak dili, (2016)
- g) *al-Qur'an dan Terjemahnya*, Toraja dili, (2016)
- h) *al-Qur'an dan Terjemahnya*, Mongondow dili, (2016)
- i) *al-Qur'an dan Terjemahnya*, Bali dili, (2017)
- j) *al-Qur'an dan Terjemahnya*, Melayu Ambon dili, (2017)

---

⁴⁶ Krş. Imam Hidayatullah, *Terjemah Al-Qur'an Bahasa Sasak: Studi Kitab Juz' Amma Al-Majidi* (Cakarta: UIN Syarif Hidayatullah, Skripsi, 2018), 1-5.

- k) *al-Qur'an dan Terjemahnya*, Banjar dili, (2017)
- l) *al-Qur'an dan Terjemahnya*, Açe dili, (2018)
- m) *al-Qur'an dan Terjemahnya*, Madura dili, (2018)
- n) *al-Qur'an dan Terjemahnya*, Bugis dili, (2018)
- o) *al-Qur'an dan Terjemahnya*, Palembang, (2022)

Din Bakanlığı'nın verdiği bilgiye göre yerel dillerde yapılan meâl-tefsir çalışmalarını yirmi küsüre ulaşmıştır. Bu çalışmalar, aynı dilin farklı lehçelerini ihtiva ettiğinden dolayı sayı oldukça kabarık görünmektedir. Çünkü Nusantara, takımadalarından oluştuğu için zamanla bir dilin farklı lehçeleri ortaya çıkabilmektedir.⁴⁷

Malezya Din Bakanlığı'nın hazırlattığı Kur'ân meâli ve tefsiri İngilizce, Mandarin, Tamilce vb. dillere tercüme edilmiştir. Böylelikle bu dilleri bilen kişilerin Kur'ân ile daha sağlıklı bir şekilde iletişime geçmeleri amaçlanmıştır.⁴⁸

3. Arapça

Kur'ân dilinin Arapça olmasından dolayı gerek Ortadoğu'da gerekse Malay dünyasında Arapça eğitime büyük bir önem verilmiş; geçmişten günümüze birçok tefsir çalışması yapılmıştır.⁴⁹ Malay dünyasında yaygın olan Arapça tefsir kaynaklarının başında *Merâhu Lebîd* gelmektedir. Müellifi Muhammed Ömer Nevevî el-Câvî el-

---

⁴⁷ Kementerian Agama Republik Indonesia, "Nasional Kemenag Terbitkan Terjemahan Al-Qur'an Berbahasa Palembang dan Sunda", *Terjemahan* (Erişim 13 Aralık 2019).

⁴⁸ Krş. Mustaffa Abdullah, *Khazanah Tafsir di Nusantara* (Kuala Lumpur: Universiti Malaya, 2011), 99.

⁴⁹ Krş. Işlah Gusmian, "Bahasa dan Aksara dalam Penulisan Tafsir Al-Qur'an di Indonesia Era Awal Abad 20 M.", *Mutawatir* 5/2 (2015), 227–228.

Bentenî (öl. 1316/1898) bölge halkından olup oldukça karizmatik bir figür olarak görülmektedir.⁵⁰

Merâhu Lebîd'den önce yazıldığı tespit edilen *Tefsîru'l-esrâr* isimli eser mahtuta olarak kalmış ve hâlâ Endonezya'daki resmî müzede korunmaktadır. Bu bakımdan söz konusu eser, ciddi bir yankı uyandıramamıştır. Eserin müellifi Habîbuddîn Ârifuddîn'dir. Eserin 1782 yılında yazıldığı tespit edilmiştir.⁵¹ Sololu Süleyman b. Zekeriyya'nın telif ettiği *Câmiu'l-beyân*'ı ise meşhur bir eser değildir.⁵²

Son dönemlerde Kiai Hacı Yâsîn Eşmûnî'nin farklı sûrelerin tefsirlerinden oluşan çalışmaları dikkat çekmektedir.⁵³ Celâleddîn Tayyib'in *Tefsîru'l-munîr*'i 20. yüzyılda Arapça olarak yazılan ilk tefsir kitaplarından biridir.⁵⁴

Sonuç

Takımadaları anlamına gelen Nusantara'da; modern ismi ile Malay dünyasında klasik dönemde tefsir çalışmalarının sayısı ciddi bir literatür oluşturmamaktadır. 20. yüzyılda yenilikçi ve reformist bilgin ve aydınların ciddi etkisi ile tefsir ilmine büyük bir önem verilmiş; nitelik ve nicelik açısından çeşitlilik gösteren farklı tefsir çalışmaları telif edilmeye başlanmıştır. Bu süreçte Malayca ve Endonezce başta olmak üzere Cava, Sunda, Bugis, Madura, Bali, Gayo, Sasak, Makassar, Kaili, Minang, Dayak, Batak, Toraja, Mongondow, Bali, Melayu Ambon, Banjar, Açe, Madura, Bugis, Palembang gibi birçok

---

⁵⁰ Bk. Erdoğan Baş, "Muhammed b. Ömer Nevevî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/49-51.

⁵¹ Gusmian, *Dinamika Tafsir*, 25-26.

⁵² Geniş bilgi için bk. Alma'rif, "Studi atas Tafsir Tafsîr Jâmi al-Bayân min Khulasât Suwar al-Qur'an Karya Muhammad bin Sulaiman bin Zakariya Al-Solowî", *Nun* 2/1 (2016), 119-144.

⁵³ Geniş bilgi için bk. Syamsul Irwan, *Epistemologi Tafsir Surat al-Ikhlash Karya Kiai Ahmad Yasin bin Asmuni* (Surabaya: Universitas Islam Negeri Sunan Ampel, Skripsi, 2018), 49-89.

⁵⁴ Putra, *Tafsir Al-Quran*, 127.

dilde tefsir ve meâl çalışmaları yapılmıştır. Ayrıca Taylandlı Müslümanlar Tayca çeşitli tefsir çalışmalarını ortaya koyabilmişlerdir. Bununla birlikte Nusantaralı âlimler tefsir yazımında Arapça telif geleneğini de kısmen sürdürmüşlerdir.

21. yüzyılda özellikle Endonezya'nın teşebbüsleri neticesinde Kur'ân yerel birçok dile tercüme edilmiştir. Malezya'nın hazırlattığı Kur'ân meâli ve tefsiri ise İngilizce, Mandarin, Tamilce vb. dillere tercüme edilmiştir. Böylelikle Malay dünyasında Kur'ân'ın tercüme ve tefsirleri ile ilgili çalışmalar gittikçe zenginleşmiş; insanların ana dilleri ile vahiyle iletişime geçmeleri hedeflenmiştir.

Malay dünyasında yerel dillerle yazılan tefsir çalışmaları, tefsir yazımında sadece Arapçanın kullanılmadığını göstermesi açısından büyük bir önem arz etmektedir. Bu bakımdan Arapçadan ana dile doğru bir eğilim mevzubahistir. Bu eğilimin arka planında özellikle 20. yüzyılın başında yenilikçi dinî düşünceye sahip bilginlerin ciddi bir etkisi mevcuttur. Son dönemlerde telif edilen tefsir çalışmalarının temel gayesi ise Müslümanları aydınlatmak ve onları sahih din anlayışına sevk etmektir.

Kaynakça

Abdullah, Mustaffa – Syafii, Abdul Manan. “Khazanah Tafsir di Nusantara: Penelitan terhadap Tokoh dan Karyanya di Malaysia, Brunei Darussalam, Singapura dan Thailand”. *Kontekstualita* 25/1 (2009), 31–46.

Abdullah, Mustaffa. *Khazanah Tafsir di Nusantara*. Kuala Lumpur: Universiti Malaya, 2011.

Alma'rif. “Studi atas Tafsir Tafsîr Jâmi al-Bayân min Khulasât Suwar al-Qur'an Karya Muhammad bin Sulaiman bin Zakariya Al-Solowî”. *Nun* 2/1 (2016), 119–144.

- Anwar, Muhammad Khoirul. *Khazanah Mufasir Nusantara*. Jakarta: PTIQ, 2020.
- Asroor, Zaimul. "Tarjumān Al-Mustafid: Tafsir Lengkap Pertama". *Ushuluna: Jurnal Ilmu Ushuluddin* 4/1 (2018), 95–110.
- Baidowi, Ahmad (ed.). *Tafsir Al-Qur'an di Nusantara*. Ladang Kata: Bantul, 2020.
- Baihaqi vd. *Bahasa Gayo*. Cakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa Departemen Pendidikan dan Kebudayaan, 1981.
- Baş, Erdoğan, "Muhammed b. Ömer Nevevî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 33/49-51. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ghozali, Mahbub. "Pandangan Dunia Jawa Dalam Tafsir Indonesia: Menusantarakan Penafsiran Klasik Dalam Tafsir Berbahasa Jawa". *Jurnal Islam Nusantara* 4/1 (2020), 43–57.
- Göksoy, İsmail Hakkı, "Pesantren". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 34/250-251. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Gusmian, Islah. "Bahasa dan Aksara dalam Penulisan Tafsir Al-Qur'an di Indonesia Era Awal Abad 20 M.". *Mutawatir* 5/2 (2015), 223-247.
- Gusmian, Islah. *Dinamika Tafsir al-Qur'an Bahasa Jawa Abad 19-20 M*. Surakarta: Efude Press, 2015.
- Hakim, Lukman. *Cae dalam Penafsiran: Studi Atas Syair Tafsir Pasè Dalam Surah Al-Fatihah Dan Al-Ikhlash*. Cakarta: Institut Perguruan Tinggi Ilmu Al-Qur'an (PTIQ), Skripsi, 2021.
- Harun, M. Yahya. *Kerajaan Islam Nusantara Abad XVI- XVI*. Yogyakarta: Kurnia Kalam Sejahtera, 1995.
- Hasanah, Ulfatun. "Tafsir al-Qur'an di Madura: Periodisasi, Metodologi dan Ideologi". *Anil Islam* 12/1 (2019), 1–35.

- Hassan, Hanis Izrin Mohd vd. “Kegemilangan Bahasa Melayu sebagai Lingua Franca”. *Jurnal Kesidang* 2/1 (2017), 18–30.
- Hidayatullah, Imam. *Terjemah Al-Qur'an Bahasa Sasak: Studi Kitab Juz' Amma Al-Majidi*. Cakarta: UIN Syarif Hidayatullah, Skripsi, 2018.
- Ichwan, Moch Nur. “Literatur Tafsir Qur'an Melayu-Jawi di Indonesia: Relasi Kuasa, Pergeseran dan Kematian”. *Visi Islam* 1/1 (2002), 13–29.
- Ichwan, Moch Nur. “Negara, Kitab Suci, dan Politik: Terjemah Resmi al-Qur'an di Indonesia”. *Sadur Sejarah Terjemahan di Indonesia dan Malaysia*. ed. Henri Chambert. Endonezya: Universitas Padjadjaran, 2009.
- Irwan, Syamsul. *Epistemologi Tafsir Surat al-Ikhlash Karya Kiai Ahmad Yasin bin Asmuni*. Surabaya: Universitas Islam Negeri Sunan Ampel, Skripsi, 2018.
- Jusuf, Mahjiddin. *Al-Qur'an Al-Karim dan Terjemah Bebas Bersajak dalam Bahasa Aceh*. Banda Aceh: Pusat Penelitian dan Pengkajian Kebudayaan Islam, 1995.
- Kamil, Ahmad Zaidanil – Ramdhani, Fawaidur. “Tafsir Al-Qur'an Bahasa Madura: Kajian atas Tafsir Alqur'anul Karim Nurul Huda Karya Mudhar Tamim”. *Suhuf* 12/2 (2019), 251–280.
- Kazvîni, Zekeriyya. *Âsârul-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- Kementerian Agama Republik Indonesia. “Nasional Kemenag Terbitkan Terjemahan Al-Qur'an Berbahasa Palembang dan Sunda”. *Terjemahan*. Erişim 13 Aralık 2019. <https://kemenag.go.id/berita/read/512357/informasi>
- Kiptiyah, Siti Mariatul. *Warisan Islam Nusantara: Tafsir Al-Quran Carakan dan Narasi Reformisme*. Semarang: ELSA Press, 2020.

- Keputusan Kongres Bahasa Indonesia Kedua*. Kongres Bahasa Indonesia Kedua.
- Ma'arif, Cholid. "Kajian Al-Quran di Indonesia Telaah Histores". *QOF* 1/2 (Temmuz 2017), 117–127.
- Muhammad, Ismail. "Analisis Isi Kitab Al-Qur'an Al-Karim wa Bihamişihî Turjuman Al-Mustafid". *Al-Mu'ashirah* 16/1 (2019), 12–21.
- Na'im, Akhsan – Iriantono, Tono. *Kewarganegaraan, Suku Bangsa, Agama dan Bahasa Sehari-Hari Penduduk Indonesia: Hasil Sensus Penduduk 2010*. Jakarta: Badan Pusat Statistik, 2011.
- Nugraheni, Aninditya Sri – Syuhda, Nisa. "Pola Komunikasi Bahasa Melayu di Lingkungan Akademi". *Lingua* 15/2 (2019), 135–145.
- Nur, Fadhil. "Vernakularisasi Al-Quran di Tatar Bugis: Analisis Penafsiran AGH. Hamzah Manguluang dan AGH. Abd. Muin Yusuf terhadap Surah al-Maun". *Rausyan Fikr* 14/2 (2018), 359–394.
- Nurtawab, Irfan. "Taqalid Tuallif Kutub al-Tafsir al-Malayuwiyyah wa al-Jawiyah wa al-Sundawiyah". *Studia Islamika* 12/3 (2005).
- Putra, Aldomi. *Tafsir Al-Quran Minangkabau Epistemologi, Lokalitas dan Dialektika*. Cakarta: PTIQ Institut Jakarta, Doktora Tezi, 2020.
- Rizal, Efri Arsyad. *Vernacularization Analysis Towards Cakepan Suci Al-Qur'an Salinan Ring Basa Bali*. Semarang: State Islamic University of Walisongo, Lisans Tezi, 2020.
- Rohmana, Jajang A. "Terjemah Puitis Al-Qur'an di Jawa Barat Terjemah Al-Qur'an Berbentuk Puisi Guguritan dan Pupujian Sunda". *Suhuf* 8/2 (2015), 175–202.
- Rohmana, Jajang A. "Warisan Islam Lokal untuk Peradaban Islam Nusantara: Kontribusi Penafsiran al-Qur'an di Tatar Sund". *Refleksi* 14/1 (2015), 95–120.

- Rosidi, Ajip (ed.). *Apa Siapa Orang Sunda*. Bandung: PT Kiblat Buku Utama, 2003.
- Said, Hasani Ahmad. “Mengenal Tafsir Nusantara: Melacak Mata Rantai Tafsir Dari Indonesia, Malaysia, Thailand, Singapura Hingga Brunei Darussalam”. *Fefleksi* 16/2 (Ekim 2017), 205–231.
- Salaeh, Rorsuedee – Suliaman, Ishak (ed.). *Dr. Ismail Lutfi: Peranannya dalam Penulisan Tafsir Qur’an di Selatan Thailand*. Universiti Malaya, 2011.
- Saleh, Fauzi. “Mengungkap Keunikan Tafsir Aceh”. *Jurnal Al-Ulum* 12/2 (2012), 377–396.
- Tamrin. “Paradigma Penafsiran Al-Qur'an Nusantara (Analisis Tafsir Aceh Tafsir Pase)”. *Hunafa* 9/1 (2013), 131–148.
- Tuncer, Eyyüp. “Malay Dünyasının İlk Mutasavvıf Şairi Hamza Fansûrî'nin İkan Tunggal Şiiri Bağlamında Vahdet-i Vücûd Anlayışı”. *İslam Tetkikleri Dergisi* 11/1 (2021), 267–290.
- Wurm, Stephen A. (ed.). *Atlas of the World's Language in Danger of Disappearing*. Paris: UNESCO, 2001.
- Yusoff, Ismail. “Perkembangan Penulisan dan Terjemahan Kitab-kitab Tafsir di Malaysia”. *Islâmiyyât* 16 (1995), 19–32.
- Yusuf, Muhammad. “Bahasa Bugis dan Penulisan Tafsir di Sulawesi Selatan”. *Al-Ulum* 12/1 (2012), 77–96.
- Zuhdi, Susanto – Nursam (ed.). *Kamus Sejarah Indonesia*. Jakarta: Kementerian Pendidikan dan Kebudayaan.